

TEMURIY SHAHZODA ABDULLATIF OBRAZIDA DAVR VA SHAXS FOJIASINING OCHILISHI

Shomurodov San'at

Nukus innovatsion instituti Pedagogika va xorijiy tillar
kafedrası assistent o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada temuriy shahzoda Abdullatif mirzo va uning ziddiyatli hayoti haqidagi ayrim masalalar tadqiq etilgan. Jumladan, Mirzo Ulug'bek fojiasi va uning paydo bo'lishiga zamin yaratgan omillar mustaqillik davri tarixiy romanlarida yaratilgan Abdullatif mirzo obrazi va aloqador tarixiy, ilmiy manbaalar bilan qiyosan o'rganilgan.

Kalit so'zlar: shaxs fojiasi, tarixiy sharoit, ilmiy manbaa, qiyosiy tahlil, tarixiy roman, ma'naviy tanazzul.

Milliy ma'naviyatimiz tarixida temuriylar davri o'ziga xos o'ringa egaligi bilan ajralib turadi. Chunki aynan Amir Temur rahnamoligida tuzilgan temuriylar saltanati va Movarounnahrning mo'g'ullardan ozod etilishi, yaxlit davlatga aylanishi hamda mamlakatda ilm-fan, madaniyat kabi sohalarning boshqa davrlarga qaraganda gurkirab rivojlanishi ham temuriy sulola vakillari tomonidan amalga oshirilgan keng ko'lamlil islohotlarning natijasidir. Lekin Amir Temur barpo etgan ulkan saltanat uning vafotidan keyingi: toj-u taxt uchun temuriy shahzodalarning qonli kurashi va bu yo'lda bir-biriga yaqin qarindoshlarning o'zaro g'anim bo'lib qolishi, natijada ular o'rtasidagi o'zaro hamjihatlikning yo'qolishi ulkan davlatning sekinlik bilan parchalanishiga olib keladi. Tarixiy ma'lumotlarga tayanadigan bo'lsak, o'zbek davlatchiligi tarixida toj-u taxt uchun kurashda temuriy shahzodalar anchagina qonli fojialar boshida turgan va avlodlarga salbiy xotiralarni qoldirgan sulola vakillari hisoblanadi. Misol tariqasida Amir Temurning vafotidan keyin uning suyuqli xotini va ma'rifatli ayol Bibixonimning sirli o'limi, taxt vorisi etib tayinlangan Pirmuhammadning Xalil Sulton xufyalari tomonidan o'ldirilishi, Abusaid tomonidan Gavharshod begimning vahshiylarcha qatl etilishi va boshqa shu kabi holatlar temuriylarning ulkan fojiasi edi. Ayniqsa, ma'rifatli shaxs Mirzo Ulug'bekning o'z farzandi Abdulatif va uning tarafdorlari tomonidan o'ldirilishi temuriylar tarixining eng qonli sahifasidir.

Abdulatif fojiasining kelib chiqishi haqida to'xtaladigan bo'lsak, shu paytgacha ko'pincha bu masalaga bir taraflama munosabat bildirib kelindi. Aslida, ota va farzand fojiasining kelib chiqish tarixi va sabablari qanday kechgan edi? Ushbu fojiasining tub mohiyatini Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" va Pirimqul Qodirovning "Ona lochin vidosi" asarlaridagi Abdulatif obrazi misolida va romanlarda tasvirga olingan tarixiy davr va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni qiyosan o'rganish hamda bir qancha yondosh tarixiy, badiiy manbalar orqali ochib berishni maqsad qildik.

Abdulatif ruhiyatidagi keskinlikning paydo bo'lishida bir nechta o'ziga xos sabablar ham bor edi. "Ona lochin vidosi" asaridagi quyidagi parchadagi Abdulatif shaxsiyatiga e'tiborimizni qaratsak: "Tug'ilgan shahri Samarqandni sog'inib, ota-ona mehrini qo'msab yurgan, Hirotida o'zini garovda ushlab turilganday sezadigan Abdulatif momosining so'nggi gaplaridan qattiq xafa bo'ldi va yig'lamsirab o'z ko'shkiga qarab ketdi. O'sha kuni kechasi Abdulatif bo'lgan voqeani Junayd Bo'ta degan sirdosh begiga aytib berdi-yu:

- Xo'rlik bas, Samarqandga ketgaymiz! – dedi.
- Shunday qahraton qishda... Amudaryodan qanday o'tgaymiz?
- Bu yerda o'gay bo'lib yashash jonimga tegdi!

Alauddavla o'z tug'ilgan shahrida, hamma unga mehribon. Samarqandga borsak, hazrat otam menga mehrini ko'rsatib, birona lavozim bermasmidi?! Axir, Sohibqiron bobom otamni o'n bir yoshida Toshkent-u Sayramlarga hokim qilib tayinlagan ekanlar-ku. Men o'n yetti yoshdamen! Qachongacha momomga mute bo'lib yurgaymen"¹, – deya arazlab bobosi va momosidan ruxsat so'ramay Samarqandga ketib qoladi. Keyinchalik esa Abdulatif yana Hirotga qaytariladi. Tabiiy savol tug'ilishi mumkin: Abdulatif hali yosh bo'lsa, u ham Samarqanda ota yurtida ota-ona bag'rida ulg'ayishi mumkin edi-ku?

Ushbu masalaga adabiyotshunos Mixli Safarov quyidagicha yondashadi: "Abdulatif Hirot taxtining qonuniy vorisi Alauddavlani ich-ichidan yomon ko'rardi. Gavharshod begim shu qilmishi uchun Abdulatifga dashnom beradi. Xullas, Abdulatif arazlab, bobosi va momosidan izn so'ramay, Samarqandga jo'naydi. Bundan Gavharshod begim iztirobga tushadi, nevaramni xafa qilib qo'ydim, deb ko'ngil bezovtaligi bilan qish-qirovli kunlarda, yoshi oltmishdan oshganiga qaramay Samarqanddan Mirzo Abdulatifni qaytarib olib kelish uchun yo'lga tushadi. U Abdulatif fe'lidan xavotirda. Ammo u nevarasi, jigarporasi, momo qalbida unga ham

¹ Qodirov P. Ona lochin vidosi. –T.: "Adad Plyus", 2010. 33-bet (Asardan olingan keyingi iqtiboslarning sahifasi qavs ichida beriladi).

joy bor. Gavharshod begimning bezovtaligiga boshqa sabablar ham bor edi. Mirzo Ulug‘bekka dushmanlik ko‘zi bilan qarab kelayotgan saroy a‘yonlari vasvas, tajang, qaysar Abdulatifni qo‘lga olib uni otasiga qarshi qayrashi ham hech gap emasdi”¹. Xullas, tarixiy sharoit va vaziyat Abdulatifni Samarqandda o‘z ota yurtida emin-erkin ulg‘ayishiga yo‘l qo‘ymagan u yana o‘z ta‘biri bilan aytganda, “Hirotda tutqun bo‘lib yashashga mahkum”. Bu kabi omillar Abdulatif shaxsiyatining yanada keskinlashuviga sabab bo‘ladi.

Ikkinchidan, Abdulatif shaxsiyatida otasidan farqli o‘laroq ilm-fanga emas, ko‘proq bobosi Xalil Sulton kabi harbiy sohaga moyilligi kuchli edi. Uning otabegi uni shunday ta‘riflagan edi: “Abdulatifning yoshi kichik bo‘lsa ham bilagida kuchi ko‘p, otalig‘i uni qilichbozlikda Sohibqiron bobokaloningizga tortgansiz” (31-b.), – deb maqtaydi.

Uchinchidan, Abdulatifning vasvas kasalligi ham borligi uning ruhiyatidagi oqizlikni tasdiqlaydi. “Abdulatifning vasvas kasalligiga chalinganligini hazrat Navoiy “Majolis ul-nafois”da yozgan” (77-b.). Shohrux Mirzo vafotidan keyingi taxt uchun bo‘lgan kurashda Abdulatifning tajribasizligidan foydalangan amir va beklar boylik va amal ilinjida Gavharshod begim va Abdulatif o‘rtasida nifoq solishga muvaffaq bo‘ladi hamda momosi Gavharshod begimni hibsi qilinishiga erishadilar. Buning oqibatida, Xuroson va Movarounnahr o‘rtasidagi munosabatlarda ziddiyatlar paydo bo‘lishiga olib keladi. Keyinchalik Alaiddavla tomonidan Abdulatifning Ixtiyoriddin qal‘asiga hibsi qilinishi oqibatida Ulug‘bek va Alaiddavla o‘rtasida qonli urushning kelib chiqishi ham mumkin edi, o‘zaro sulh tufayli bu qonli mojaroni oldi olinadi va Abdulatifning ozod etilishi bilan tugaydi. Abdulatif shaxsiyati xususida adabiyotshunos olimi Shoira Doniyarova o‘zining “Istiqlol davri o‘zbek romanlarida milliy ruh va qahramon” nomli doktorlik dissertatsiyasida quyidagicha mushohada yuritadi: “Gavharshod begim tarix kechmishida ro‘y beradigan bo‘lajak fojiani avvaldan sezgandek, Abdulatifning fe‘l-atvorida bobosi Xalil Sultonga xos xususiyatlar borligidan, bir kunmas-bir kun uning ana shu fe‘li o‘z qilmishini qilishi mumkinligidan doimo xavotirda yuradi. Hatto Abdulatifning o‘z padariga xiyonat qilishi mumkinligini qalban his qiladi”². Abdulatif hibsi qilinganda Gavharshod begim

¹ M. Safarov. Ulug‘ona qissasi / O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati gazetasi. – Toshkent, 2004, 22-noyabr. № 46.

² Doniyarova Sh. Istiqlol davri o‘zbek romanlarida milliy ruh va qahramon (monografiya). –T.: “Mumtoz so‘z”, 2011. 11-bet.

Mirzo Ulug‘bekka yozgan maktubida saltanatdagi vaziyat tinchiganiga qadar uni Ixtiyoriddin qal‘asidan chiqarmay turish kerakligini, uning sog‘lig‘idagi yomon beqarorlik borligi, yaxshi tabiblarga qaratib davolotish kerakligini ta’kidlaydi. Lekin davlatchilik qonun qoidalari bunga imkon bermagan, ya’ni Abdulatifning hibsdan yotishi Mirzo Ulug‘bekning mag‘lubiyatini anglatar edi, bu holatni Mirzo Ulug‘bek hazm eta olmasdi. U o‘g‘lini ozod etib Balxga hukmdor etib tayinlaydi.

Tarixiy haqiqatga xolis yondashish uchun Pirimqul Qodirov “Ona lochin vidosi”da Abdulatifning ilm-fanga qiziqishini, layoqatini, ayniqsa, otasining rasadxonasida ilmi nujumdan olgan saboqlarining natijasini ko‘rsatish uchun asarda quyidagi tasvirni kiritadi: “Ulug‘bek bir kun oqshom o‘g‘lini Balxda usti ochiq shahnishiga chaqirtirdi. Yoz kirib, kunlar isib ketgan, osmon bulutlardan tozalangan, Samarqand rasadxonasida Ulug‘bek tadqiq qilgan yulduzlar Balx osmonida ham porlab turardi.

–Hozir Javzo oyi, – dedi Ulug‘bek o‘g‘liga, – Qani, osmonning Javzo burjini ko‘rsating-chi, amirzoda.

Otasining rasadxonasida ilmi nujumdan saboq olgan Abdulatif osmondagi o‘nlab yulduzlarni bir qarashda tanir edi.

–Mana bu – Burgut yulduzlari... Narigi yetti yulduz – Dubbi Akbar... –deb ularni nomma-nom sanab o‘tdi-yu, bir-biriga juda o‘xshaydigan qo‘sh yulduzni ko‘rsatdi: – Adashmasam. Javzo – ana o‘shal juft yulduzlardir!

Osmonning Javzo burji ham shu!

–Balli, o‘g‘lim, topdingiz! – deb Ulug‘bek mamnun bo‘ldi” (79-b.). Ota va farzand munosabatlari keskinlashishining boshlang‘ich nuqtasi Abdulatifning Samarqandga olib ketilmay, Balx viloyatida qoldirilib ketilishi voqeasi edi. Ushbu jarayonning badiiy in‘ikosi “Ona lochin vidosi” asaridagi quyidagi dialoglarda yozuvchi tomonidan mahorat bilan ochib berilgan: “Men tug‘ilgan shahrim Samarqandni sog‘inganmen. ...Abdulatif birdan bo‘shashib ketdi. Boshini pastga egib, Otam meni Samarqandga yo‘latmoqchi emas! degan gapni xayolidan o‘tkazdi. Balxday chekka viloyatda, Hirot-u Samarqandday poytaxtlardan yiroqda yashash unga badarg‘adek tuyuldi” (84-b.).

Aynan Abdulatifning Balxda qoldirilishi ota va o‘g‘il o‘rtasida qaysidir ma’noda ko‘rinmas bir parda tushishiga sabab bo‘ladi. Buning natijasida esa ota va farzand o‘rtasidagi adovat zimdan kuchaya boshlaydi. Agar e’tibor berilsa, u Shohrux Mirzo davrida ham, otasi davrida ham Samarqanddan uzoqda tutilgan. Bu kamsitilish uning ichki isyonkorligini yanada oshirgan. Keyinchalik Mirzo Ulug‘bekning o‘zi ham bu ishidan afsuslanganday bo‘ladi. Yozuvchi Odil Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” asaridagi quyidagi tasvir e’tiborlidir: “E voh! Mirzo Ulug‘bek bu o‘g‘lini nechun

bolaligidan suymadi. O'g'lim, deganda yuragi sira "jiz" etmadi, qalbida bir mehr uyg'onmadi...Shahzoda tug'ilibdiki, uzoq Hirotda, volidayi mehriboni Gavharshod begim tarbiyasida bo'ldi. Gavharshod begim uni o'z qo'lida, Hirotda saroyida voyaga yetkazdi. Lekin... hazar, alhazar!.. Bobosi Shohrux Mirzo vafotidan so'ng shahzoda Alouddavla bilan toj-u taxt talashgan Abdulatif enagasi Gavharshod begimni qo'lga tushirib, hibsi ettirdi. Mirzo Ulug'bek buni eshitib sochlari tikka bo'lib ketgan edi. Lekin o'z pushtikamaridan bo'lgan farzand ekan, shahzoda Alouddavla Abdulatifni asir olib, Ixtiyoriddin qal'asiga hibsi etganda chidab turolmadi, qo'shin tortib Xurosonga bordi... Nechun o'shanda Mirzo Ulug'bek unga bo'lishdi? Nechun Balxni unga in'om qildi?

Mirzo Ulug'bek alamli dud ko'ksini o'rtab yuborayotganday, uf tortdi-da, boshini ko'tardi"¹.

Yuqoridagi mulohazalarda Mirzo Ulug'bekni ruhiy iztiroblar iskanjasida ko'ramiz, yetilib kelayotgan fojida o'zini-da aybdor sezadi. Negadir Abdulatifni yaxshi ko'rmaganligi, otalik mehrini bermaganligini tan oladi.

Mustaqillik davri tarixiy romanchiligida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan yozuvchi Omon Muxtor ham o'zining "Ishq ahli" romanida Ulug'bek va Abdulatifning munosabatlariga quyidagicha munosabat bildiradi:

"Ota bilan bolaning dushmanligiga sabab nima edi?!

Birinchi, dunyoqarash.

Barcha temuriylar singari o'zini ma'rifatga yaqin tutsa-da, Abdulatif olim Ulug'bekning darajasini bilmagani shubhasiz. Uni otasining darajasi emas, o'zining manfaati qiziqtirardi. U yonidagi aksar shohlar-u shahzodalardek "tish-tirnoqli" bo'lib tug'ilgan.

–Xo'p!

–Sabab – taxtmi ?!

–Albatta.

Ulug'bek Abdulatifdan ko'proq uning ukasi Abdulazizga ishonar, suyanardi. Taxt o'ziga tegmasligi mumkinligidan bezovtalik uni "savdoyi mijoz va vasvasiy ta'b va devonazor kishi"ga aylantirgan edi.

Mulkmi?!

Mulk ham.

Abdulatif o'z mulki deb hisoblagan (Ixtiyoriddin saroyidan topilgan) xazinalarni Ulug'bek musodara qildirgan edi. Abdulatif buni kechirmaydi"².

¹ Yoqubov O. Ulug'bek xazinasi. –T.: "Nodirabegim nashriyoti", 67-bet.

² O. Muxtor. Ishq ahli. –T.: "Sharq", 2006. 64-bet.

Omon Muxtorning yuqoridagi talqinida ham qaysidir ma'noda tarix haqiqati aks etgan. Chunki tarixiy faktlardan ayonki, Ulug'bek farzandlariga bo'lgan munosabatda Abdulazizga ko'proq yon bosgan.

Ota va farzand munosabatlarining keskinlashuvi xususida adabiyotshunos olim Qozoqboy Yo'ldoshev quyidagicha ("Ulug'bek xazinasi"dagi Abdulatif obrazi xususida, ta'kid bizniki – Sh. S.) fikr yuritadi: "Asarda Abdulatif taxt yo'lida hech narsadan qaytmaydigan qonxo'r sifatida ko'rsatilmaydi. Yozuvchi uni o'qimishli, sinchkov, iste'dodli, ammo o'zini otasi tomonidan qadrlanmagan o'g'il deb biladigan sershubha shaxs tarzida tasvirlaydi. Bu holat uning Ulug'bekka aytgan: "Balli, Sizday padarga! Sizning yaxshiligingizni bilurmiz. Tarnob jangida jonbozlik ko'rsatgan kim? Men! Ammo muzaffar yorlig'i kimga yozildi?... Ixtiyoriddin qal'asidagi bobom Amir Temurdan qolgan tillalarni tortib olgan kim? Yana siz, Valine'mat padarim! Ne chora? Mute farzand indamay bosh egdik va lekin bas! Sohibqiron oltinlarini qayga yashirdingiz, soyaboni marhamat?" – so'zlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Muallif Abdulatifning xatti-harakatlari sababini anglashga, uning sajiyasidagi ko'zdan yashirin jihatlarni ochishga e'tibor qaratgan.

Adib romanda o'z otasiga qarshi bosh ko'targan Abdulatif ruhiy olamini ochishga, tuyg'ular tizimini ko'rsatishga e'tibor beradi. Yozuvchi Abdulatif tabiatidagi padarkushlik ildizini uning mutaassib kimsalar ta'sirida tarbiyalangani va Ulug'bekni islom diniga qarshi, deb o'ylaganida ko'radi"¹. Darhaqiqat, Mirzo Ulug'bekka qarshi kuchlar Abdulatifning hovliqma fe'lidan foydalanib uni turli yo'llar va vajlar bilan otasiga qarshi dushmanlik ruhini paydo qilishga muvassar bo'ladi. Mirzo Ulug'bek va Abdulatif Mirzo munosabatlari aslida qay tarzda kechganligi xususida yanada batafsilroq mushohada yuritish uchun tarix haqiqatiga nazar tashlar ekanmiz, Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlayi sadayn va majmayi bahrayn" asarida ota va farzand munosabatlari keskinlashishining fojiviy tadriji xususida batafsil to'xtalib o'tilgan: "Bu muxolifatchilik manba'i (quyidagidan) iborat edi... Birinchisi: (Mirzo Ulug'bek) Ixtiyoriddin qal'asiga saqlangan (o'g'liga tegishli) xazinani unga bermadi, ikkinchisi: bir necha yillar ulug'vorlik bilan o'tkazgani Hirot shahriga uni g'oyatda falokatli vaqtda qoldirib ketdi, yana uchinchisi: Bistom, Mashhad va Hirot chegaralarida uni dushman og'ziga tashlab qo'yib, uning vujudini yo'qdek hisoblanadi va (to'rtinchi) hammadan yomonrog'i shuki, uning ukasi mirzo Abdulazizni hamma jihatdan mirzo Abdulatifdan yuqori qo'ydi. Ana shu sabablarga binoan ota bilan o'g'il o'rtasida kelishmovchilik maddasi quyuqlashib borib, fasod

¹ Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. –T.: "Yangi asr avlodi", 2006. 277–278-betlar.

asosi mustahkamlik kasb etdi”¹. Haqiqatan, yuqorida ta’kidlab o’tilgan Xuroson yurishi voqealari Pirmqul Qodirovning “Ona lochin vidosi” romanida batafsil tasvirlangan bo’lib, ota va o’g’il munosabatlari ushbu harbiy yurish tufayli tom ma’noda xatarli tus olganligini ko’ramiz. Keyinchalik Abdulatif Mirzo otasiga qarshi isyon qilishi aynan Xuroson yurishi voqealaridan keyin yuz beradi. Alauddavla sulhni buzib Mirzo Ulug’bekka qarshi isyon ko’targani ma’lum bo’lgach, Mirzo Ulug’bek saltanat kelajagini o’ylab Xurosonga harbiy yurishni amalga oshirishga majbur bo’ladi. Ushbu harbiy yurishda Abdulatif Mirzo ham 50 ming kishilik qo’shin bilan ishtirok etadi. Otasining g’olib bo’lishida, Abdulatifning madadi ham muhim rol o’ynagani shubhasiz, lekin keyingi voqealar rivojida Abdulatif tarafdorlarining Xurosonda talon-tarojliklarni amalga oshirganliklari tufayli Xurosonda Ulug’bekka nisbatan noroziliklarning paydo bo’lishiga olib keladi. Aynann ushbu voqealar rivojida Abdulatif va Mirzo Ulug’bek Ko’ragon o’rtasida keskin ziddiyat paydo bo’lishiga olib keladi. Gap shundaki, Abdulatifga Xuroson yurishiga qo’shin to’plash oson kechmagan, chunki tovochilar yillar davomida boyib yashayotgan Xurosonda tezlikda boyib ketish mumkinligiga ishonirib Balx tomonlardan qo’shin yollagan edi. Aynan Abdulatif va uning tarafdorlari Xurosondagi talonchiliklari ota va farzand ziddiyatlarini yanada chigallashtiradi. “Ona lochin vidosi”dagi tasvirlar bunga yaqqol misol bo’ladi. “Ulug’bek Mirzo g’olib askarlar to’s-to’polon qilib o’tgan mahallada bir keksa shoirni (Mavlono Lutfiy nazarda tutilmoqda, ta’kid bizniki – Sh. S.) uchratib qoldi. Hojilardek oq libos kiygan, ko’kragini qoplagan bo’liq soqoli ham oppoq oqargan, hassa tutgan keksa shoir shoir otliq kelayotgan Ulug’bek Mirzoni ko’rib, yo’lning o’rtasiga chiqdi. Hazrat podsho, qadamingiz qutlug’ bo’lsin! – degan so’zlarni Lutfiy negadir yig’lamsirab aytdi. Ulug’bek uni tanib, otdan tushdi. Quchoqlashib ko’rishayotganlarida Lutfiy yig’lab gapirdi.

–A’lo hazrat, ota yurtigingizga xush belibsiz! Lekin Hirot vodiysida nechun bunday shafqatsiz talonchiliklar bo’lmoqda? – Mavlono, men ota yurtimizda talonchilikka mutlaqo yo’l qo’yilmasin deb butun qo’shinga farmon berganmen. Kim bu farmonni buzmoqda?!” (98-b.). Abdulatif tarafdorlarining Xurosondagi qabih ishlari Turon-u Xurosonda ma’rifatli shaxs sifatida dovrug’ qozongan Ulug’ Mirzoning mavqeyiga jiddiy putur yetkazadi. Bundan tashqari, Abdulatif Mirzoning amalparast va johil shaxslar ta’sir doirasiga tushib qolishi natijasida uni otasiga qarshi kurashga zimdan tayyorlay boshlaydi. Ushbu holatni “Ona lochin vidosi”da temuriy Abusayid Mirzo

¹ A. Samarqandiy. Matlayi sadayn va majmayi bahrayn. –T.: “O’zbekiston”, 2008. 305–306-betlar.

va Abdulatif Mirzo o'rtasida bo'lib o'tgan o'zaro suhbat jarayonida yaqqol ko'rishimiz mumkin: "Baribir qo'shin orasida sizning sarkardalik obro'yingiz... hazrat otangiznikidan balandroq, Mirzo Abdulatif! Otam mening ko'tarilib ketishimni istamaydilarimi? Hayronmen. ...Baribir ertami, kechmi Samarqand bizniki bo'lgay, Mirzo Abusayid! Bilursizki, otning jilovini behuda tortaversalar, bir emas bir kun jilov uzilib ketgay!" (104-b.). Ushbu dialoglarda Abdulatif Mirzoning otasiga qarshi ochiqchasiga kurashga tayyorlanayotganligini ko'rishimiz mumkin. Ota va farzand munosabatlari keskinlashuvining yana bir asosiy sabablaridan biri bu ham Xuroson yurishi voqealari rivojida kelib chiqqan. Ma'lumki, Alauddavla Ulug'bek Mirzo va Abdulatif Mirzoning birlashgan kuchlari tomonidan yengilgach, poytaxt Hirot mudofaasini ham o'ylamay, Mashhadga chekinadi. Hirot shahrida esa Ulug'bek Mirzoning onasi Gavharshod begim Alauddavla tomonidan uy qamog'ida saqlanayotgan edi, Ulug'bek Mirzo g'alaba qozonganidan keyin Hirotga elchi jo'natib, u yerda kutib turishlarini so'raydi. Lekin Abdulatif Mirzo tufayli uzoq muddat intizorlik bilan kutilgan visol onlari amalga oshmaydi. Chunki Gavharshod begim elchilar taklifidan xursand bo'ladi: "Men jon deb Ulug'bek huzuriga borardim, sog'ingan farzandimni bag'ringa bosardim. Lekin Abdulatifdan qo'rqamen. Uning atrofida qilichidan qon tomgan beshafqat amirlar yig'ilgan" (100-b.), –deb javob beradi va Astroboddagi nevarasi Abulqosim Bobur tomonga ketishga majbur bo'ladi. Ushbu harbiy yurishning keyingi voqealar rivojida ikki temuriy: Abulqosim Mirzo va Ulug'bek Mirzo o'rtasida urushni to'xtatish va sulh tuzish masalalari bo'yicha ma'lum muddat elchilik munosabatlari yo'lga qo'yiladi, o'z navbatida Mirzo Ulug'bek ham Xurosonni tinchitib tezroq Samarqandga qaytishni reja qilgan edi. O'g'li Abdulatifga ham Xurosondagi Bistomdan nari o'tmaslik va bir sulola vakillari o'rtasida ortiqcha qon to'kilmaslik kerakligi haqida ta'kidlab o'tadi. Lekin johil va shuhratparast o'g'il otasining farmonini buzib Gavharshod begim istiqomat qilayotgan Astrobodga bostirib kiradi, buning natijasiki, Gavharshod begim bu voqeadan qattiq ranjiydi va Mirzo Ulug'bekning yoshlikdagi qissaxoni Mavlono Hamzaga dil yoradi: "Bizning boshimizga tushgan ko'rgiliklar hech kimning boshiga tushmasin, mavlono! – deb so'z boshladi. Nevaralarning ko'pi beoqibat chiqqani ustiga yolg'iz o'g'lim Ulug'bek ham bizni bunchalik ayovsiz ta'qib etganiga lolman!" (110-b.). Ushbu voqealarni Ulug'bek Mirzo Mavlono Hamzadan eshitib o'g'lining bu ishidan g'oyatda g'azablanadi va urush harakatlarini to'xtatadi, ammo Abdulatif Mirzo otasining bu ishidan norozi kayfiyatda qaytadi. O'zaro suhbat jarayonida Ulug'bek Mirzo o'g'lining o'zboshimchaligini qoralagan holda o'g'luga tanbeh beradi: biz tufayli ulug'onamiz va qarindosh urug'lar va yosh bolalar qachongacha quvg'inda yurib azob tortadi yoki "Odamiylikdan butunlay voz kechaylikmi?" deb o'g'lini

insofga da'vat etadi. Abdulatif Mirzo esa otasining tanbehiga javoban "Men insoniylikni unutmaysan, faqat podshohlikni ustun bilamen" qabilida munosabat bildiradi. Ulug'bek ham o'g'lining fikrlaridan taajjublangan holda undan hafsalasi qaytadi va yaqin tarixni eslatadi: "Abulqosim ham tug'ishgan inimning o'g'li, menga siz kabi farzand. Agar men davlat-u mamlakat manfaatlariga sizni qurbon berib, bultur Ixtiyoriddin qal'asidagi hibsdan qutqarib olmaganimda... haligacha Alauddavla o'ldirib yuborishi mumkin edi-ku! Rost, hazratim, siz bultur meni naq o'limdan olib qolgansiz... Naq o'limdan qutqarilgan farzand uchun... Tarnobdagi fathnomaning inisi nomiga yozilgani-yu, Hirot xazinasidagi necha tuman haqini ololmayotgani hayot-mamotga nisbatan arzimmas narsalar emasmi?!".

– Bu borada siz haqsiz, otajon!

Ulug'bekning so'nggi so'zlari Abdulatifga yashin zarbasiday ta'sir qildi. Kasalligi ustiga qo'shilgan bu zarbadan oyoqqa turolmay yiqilganday bo'lganda, mulozimlari uni ikki tomonidan suyab tutib qoldilar" (115-b.). Yuqoridagi fikrlarda Mirzo Ulug'bekni ikki o't orasida qolgan chorasiz inson sifatida ko'ramiz. Yurt, saltanat tashvishi tufayli jonajon onasi bilan diydor ko'risholmasligi, ikkinchidan, ne tahlika bilan qutqarilgan o'g'ilning o'zboshimchaliklari aynan Abdulatif tufayli onasini ko'rolmasligi, uni yechimsiz muammoga giriftor etadi. Chunki har qancha noqobil bo'lsa-da Abdulatif uning jigarbandi. Undan ham voz kecha olmaydi. Aksincha, u ota va o'g'il o'rtasidagi nizoni bartaraf etish yo'llarini izlaydi. Jumladan, uning Ixtiyoriddin qal'asidagi oltinlarini o'ziga qaytarib beradi ("Ona lochin vidosi" da shunday deyilgan, ta'kid bizniki – Sh. S.). Bundan tashqari, unga Xuroson taxti va Balx viloyatini boshqarishni joiz ko'radi. Lekin Abdulatif otasining bu ishidan unchalik xursand bo'lmaydi va o'zini imkon topilganda Turonga chaqirib olishini so'raydi. Ulug'bek Mirzo Samarqandga jo'nab ketadi. Lekin ko'p o'tmay Abulqosim Bobur Hirotga bostirib kiradi, Abdulatifni talonchiliklari uchun hirotliklar uncha xushlamasdi. Shuning uchun u qayta asir tushishni xohlamay alamzada ahvolda Balxga o'tib ketadi va otasiga qarshi harbiy yurishga tayyorlana boshlaydi. Oxir-oqibatda, o'sha mash'um Mirzo Ulug'bek fojiasi ro'y beradi.

Yuqoridagi tahlillardan fojiani keltirib chiqargan sabablar sifatida quyidagicha umumlashma xulosalar chiqariladi:

birinchidan, Mirzo Ulug'bek va Abdulatif o'rtasidagi tafakkur xilma-xilligi va dunyoqarashdagi ziddiyatlar hamda toj-u taxt mojarosi Ulug'bek Mirzo fojiasini keltirib chiqardi;

ikkinchidan, Abdulatif Mirzoning ham ruhan, ham aqlan tom ma'noda sog'lom emasligi uni Mirzo Ulug'bekka qarshi kuchlarning quroliga aylantirib qo'yadi;

uchinchidan, Ulug‘bek Mirzo ham Abdulatifga nisbatan adolatsizroq bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. Tahlikali vaziyatda uni bir emas, ikki marta poytaxtdan uzoqda qoldirib ketilishi hamda otalik mehri Abdulatifga nisbatan Abdulazizga kuchli bo‘lganligi buni quvvatlaydi;

to‘rtinchidan, Ulug‘bekning qirq yillik hukmronligi davrida uning ko‘proq dunyoviy ilmlarga e‘tibor qaratgani, Samarqanda butun boshli astronomik maktabni yaratgani, diniy ilmlardan ko‘ra dunyoviy ilmlarning gullab-yashnagani mutaassib dindorlarga unchalik ham yoqmagan, buning oqibatida madrasa mudarrislari va talabalari hamda diniy ulamolar o‘rtasida goh ochiqchasiga, goh zimdan adovat davom etib kelavergan. Yillar davomida davom etgan ziddiyatlar Mirzo Ulug‘bekka qarshi katta kuchlarning yig‘ilishiga sabab bo‘ladi. Ular o‘zlari uchun najotkor sifatida Abdulatifni ko‘radilar va o‘z navbatida bu holat ham Ulug‘bek fojiasini qaysidir ma’noda tezlashtiradi. Bundan tashqari, Shohrux Mirzoday qudratli hukmdorning vafot etishi voqealaridan keyin saltanatdagi tartibsizliklar temuriy shahzodalar o‘rtasidagi taxt uchun kurashning boshlanib ketishi harbiy amaldorlar va sarkardalarga qo‘l kelgan. Chunki ilm-fan va madaniyatga ko‘proq e‘tibor beradigan Ulug‘bekday hukmdordan ko‘ra Abdulatifday harbiy sohaga moyilligi kuchli hukmdorning taxtga kelishi ayni muddao edi. Millat va yurt himoyasidan ko‘ra boylik orttirish, ko‘p o‘ljani qo‘lga kiritishni maqsad qilgan sarkardalar uchun 40 yil davomida tinch-osuda yashab boyigan Turonni egallash va tajribasiz Abdulatifni taxtga o‘tqazish ayni imkoniyat edi. Mirzo Ulug‘bek fojiasi butun boshli Movarounnahrdagi ma’naviyat va madaniyatning fojiasi edi. Chunki johil va ilmsiz shaxslar ta’siriga tushgan Abdulatif butun boshli madaniy merosni yo‘q qiladi. Ali Qushchi tomonidan saqlab qolingani esa hali-hanuz topilgan emas. Abdulatifning esa padarkush bo‘lishida faqatgina Abdulatif aybdor deb hukm chiqarish ham tarixiy haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Qodirov P. Ona lochin vidosi. –T.: “Adad Plyus”, 2010. 33-bet
2. M. Safarov. Ulug‘ ona qissasi / O‘zbekiston adabiyoti va san’ati gazetasi. – Toshkent, 2004, 22-noyabr. № 46.
3. Doniyarova Sh. Istiqlol davri o‘zbek romanlarida milliy ruh va qahramon (monografiya). –T.: “Mumtoz so‘z”, 2011. 11-bet.
4. Yoqubov O. Ulug‘bek xazinasi. –T.: “Nodirabegim nashriyoti”, 67-bet.
5. O. Muxtor. Ishq ahli. –T.: “Sharq”, 2006. 64-bet.
6. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. –T.: “Yangi asr avlodi”, 2006. 277–278-betlar.
7. A. Samarqandiy. Matlayi sadayn va majmayi bahrayn. –T.: “O‘zbekiston”, 2008. 305–306-betlar.